

-: રૂપરેખા :-

- 13.0 ઉદ્દેશ
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 આર્થિક વિકાસ અને વસ્તી વચ્ચેનાં આંતરસંબંધો
- 13.3 માલ્થસનો વસ્તી સિદ્ધાંત
- 13.4 સારાશ
- 13.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 13.6 તમારી પ્રગતિચકાસો
- ◆ ઉપયોગી પુસ્તકો

13.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે કરી શકશો.

- ⇒ આર્થિક વિકાસની ચર્ચા
- ⇒ આર્થિક વિકાસ અને વસ્તી વચ્ચેનાં આંતરસંબંધોની સમજણ આપી શકશો.
- ⇒ માલ્થસના વસ્તી સિદ્ધાંતની સમજણ આપી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના :

ઘણા સમય સુધી આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસને એકબીજાના સમાનાર્થી તરીકે વાપરવામાં આવતાં. સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રની કુલ ઘરગથ્થુ પેદાશ (GDP)માં લાંબાગાળે જે વધારો થાય તેને આર્થિકવૃદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમય જતાં માથાદીઠ પેદાશના વધારાને પણ આર્થિકવૃદ્ધિ તરીકેના ધોરણને ધ્યાનમાં વધારો થતો નથી. આથી માથાદીઠ ઘરગથ્થુ પેદાશના (દેશમાં થતુ માથાદીઠ ઉત્પાદન) વધારાને આર્થિક વૃદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ જો બંધ અર્થતંત્ર (દેશમાં કોઈપણ પ્રકારની આયાત નિકાસની છુટ ન હોય તેવુ અર્થતંત્ર) હોય તો GDP ના વધારાને ધ્યાને લઈ શકાય. પરંતુ ખુલ્લુ અર્થતંત્ર હોય તો NNP ના વધારાને ધ્યાને લેવામાં આવે છે. આમ, આર્થિકવૃદ્ધિનો ખ્યાલ નાણાકીય માપન સાથે જોડાયેલ છે.

આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ આર્થિકવૃદ્ધિની મર્યાદાને ધ્યાને લઈ રજૂ કરવામાં આવ્યો. કારણ કે આર્થિકવૃદ્ધિમાં માત્ર માથાદીઠ પેદાશ કે આવકને જ ધ્યાને લેવામાં આવે છે. એટલે કે માત્ર માત્રાત્મક ખ્યાલ છે. આર્થિક વિકાસ માત્રને માત્ર માથાદીઠ પેદાશ કે આવકને જ માપદંડ ગણતુ નથી. પરંતુ માથાદીઠ આવકના વધારાની સાથે સાથે લોકોનું જીવન ધોરણ ઉંચુ આવવુ જોઈએ, લોકોની સુખાકારી વધવી જોઈએ. આરોગ્ય અને શિક્ષણની સુવિધા અને માળખાગત સુવિધામાં વધારો થયો હોય તો તેને આર્થિક વિકાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આર્થિક વિકાસની સાથે સાથે નિરક્ષણ, ગરીબી, કુપોષણ, અસમાનતામાં પણ ઘટાડો થવો જરૂરી માનવામાં

આવે છે. આર્થિક વિકાસના ખ્યાલની નવી રજૂઆતમાં તો આવકની સમાન વહેંચણીને પણ તેટલું જ મહત્વનું ધોરણ ગણવામાં આવે છે.

આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં ડુડલી શીયરના શબ્દોમાં કહીએ તો દેશના વિકાસ બાબતે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછવા રહ્યા દેશમાં ગરીબી, બેરોજગારી અને અસમાનતાના એવા પ્રમાણમાં શું થયું છે? જો દેશમાં આ ત્રણેયમાં ખૂબ સારા એવા પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે તો શંકાને કોઈ સ્થાન નથી કે આર્થિક વિકાસ થયો છે. પરંતુ જો માથાદીઠ આવક દેશમાં બમણી થઈ હોય અને સામે ગરીબી, બેરોજગારી તથા અસમાનતા વધી હોય તો આર્થિક વિકાસ થયો છે તેવું કહેવું થોડું વિચિત્ર લાગશે એટલે કે તે કેસમાં માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ થઈ છે તેમ કહેવાય.

પાકીસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબુબ ઉલ હક્કના મત મુજબ પણ આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા ગરીબી દૂર કરવા સઘન પ્રયાસ જરૂરી છે. આ ઉપરાંત વિકાસના લક્ષ્યાંકોમાં ગરીબી, કુપોષણ, નિરક્ષરતા તથા બેરોજગારી જેવી સમસ્યાઓ દૂર કરવાને પ્રાધાન્ય મળવું જરૂરી છે.

તેમના મતે આર્થિક વિકાસની બાબતમાં પણ બે બાબતો નોંધવી જરૂરી છે.

1. પ્રણાલીગત ખ્યાલ :

પ્રણાલીગત ખ્યાલ પ્રમાણે આર્થિક વિકાસ એટલે દેશના GDP માં 5 થી 7% સુધીનો વધારો તથા રાષ્ટ્રનું ખેતીક્ષેત્ર તરફથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર તરફ આગળ વધવું.

2. આધુનિક ખ્યાલ :

આધુનિક ખ્યાલ પ્રમાણે આર્થિક વિકાસ એટલે ઓછી આવક ધરાવનાર વર્ગના જીવનધોરણમાં સુધારો થવો ગરીબી, નિરક્ષરતા, રોગમાં ઘટાડો થવો તથા સમયાંતરે બેરોજગારી અને આવકની અસમાનતા જેવી સમસ્યામાંથી પણ બહાર આવવું. આ ખ્યાલથી પણ આગળ, અમર્ત્ય સેન વિકાસની ઓળખ સંદર્ભે જણાવે છે કે, આર્થિક વિકાસ એટલે લોકોના ભૌતિક ન્યૂનતમ જીવન સરમાં સુધારો, પસંદગીની તકોમાં વધારો, વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતામાં વધારો અને તેની સાથે લોકોના આત્મગૌરવમાં થતો વધારાને આર્થિક વિકાસ કહી શકાય.

આમ પછાત કે પછી વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો પણ આર્થિક વિકાસના ઊંચા લક્ષ્યાંક સાથે જ ચાલે છે. સ્વાભાવિક જ આર્થિક વિકાસના ઊંચા લક્ષ્યાંકો રાષ્ટ્રોને આકર્ષે છે. પરંતુ આ હેતુઓને પાર પાડવા એ પણ ખૂબ જ મુશ્કેલ લક્ષ્યાંકો છે એશિયા તથા આફ્રિકાના ઘણાં રાષ્ટ્રો દશકોથી આ લક્ષ્યાંકો પાર પાડવા અને આર્થિક તથા સામાજિક રૂપાંતરણ માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે પણ પરિણામો પ્રોત્સાહક લાગતા નથી.

13.2 આર્થિક વિકાસ અને વસ્તી વચ્ચેના આંતરસંબંધો :

આર્થિક વિકાસ અને વસ્તી વૃદ્ધિ દર ખૂબ નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે આથી બંને વચ્ચેના આંતર સંબંધની ચર્ચા ખૂબ જ મહત્વની બની રહે છે. વસ્તી વૃદ્ધિ દરની અસર આર્થિક વિકાસ પર તથા આર્થિક વિકાસની અસર વસ્તી વૃદ્ધિ દર પર થતી રહે છે. આર્થિક વિકાસની વસ્તી વૃદ્ધિ ઉપરની અસરને વસ્તી સંક્રમણના સિદ્ધાંતધારા સમજાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત વસ્તીની આર્થિક વિકાસ ઉપરની અસરને માપવામાં આવે છે.

વસ્તી સંક્રમણના સિદ્ધાંત મુજબ દેશનો આર્થિક વિકાસ સામાન્ય રીતે ત્રણ તબક્કામાંથી

પસાર થતો હોય છે. દેશનો પ્રથમ તબક્કો (1) પછાત બીજો તબક્કો (2) વિકાસશીલ અને ત્રીજો તબક્કો (3) વિકસિત આ રીતે દેશ આર્થિક વિકાસના જુદા જુદા તબક્કામાંથી પસાર થાય છે, આ તબક્કાઓની સાથે સાથે દેશમાં સામાજિક, માળખાત અને વસ્તી વૃદ્ધિ દરના તબક્કામાં પણ પરિવર્તન જોવા મળે છે.

- જ્યારે કોઈપણ દેશ આર્થિક વિકાસના પ્રથમ તબક્કામાં એટલે કે પછાત હોય ત્યારે દેશમાં ગરીબી અને બેરોજગારી જેવી સમસ્યા વધુ હોય છે. સાથે સાથે આરોગ્ય સેવાઓ દેશમાં પછાત હોય છે અને શિક્ષણનું પ્રમાણ આ તબક્કામાં સામાન્ય રીતે જન્મદર અને મૃત્યુદર ઊંચો હોવાથી વસ્તીવૃદ્ધિનો દર નીચો જોવા મળે છે.
- જ્યારે દેશ આર્થિક વિકાસના એટલે કે વિકસિત અર્થતંત્ર બની જાય ત્યારે સ્થિર વિકાસની સઘન યોજનાઓ બનાવે છે. બધાને આરોગ્યસેવા સુલભ રીતે મળી રહે તેવા પ્રયાસો થાય છે. સાથે સાથે લોકો પણ શિક્ષિત અને જાગૃત બને છે. આ તબક્કામાં સામાન્ય રીતે જન્મદર અને મૃત્યુદર પણ નીચો રહે છે. આથી વસ્તી વૃદ્ધિનો દર સ્થિર રહે છે.

વસ્તીવૃદ્ધિ દરની આર્થિક વિકાસ ઉપરની અસર અંગે બે મત પ્રવર્તે છે એક મત અનુસાર વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને અવરોધક છે એટલે કે આર્થિક વિકાસને અટકાવે છે. જ્યારે બીજા અભિગમ મુજબ વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને ગતિ આપે છે. અહીં આપણે બંને અભિગમની ચર્ચા કરીશું.

13.2.1 વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસ માટે અવરોધક છે.

1. બચત અને મુડીરોકાણ ઘટે છે :

વસ્તીવૃદ્ધિના કારણે બાળકોની સંખ્યા વધે છે. આ બાળકો ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેતા હોવાથી તેમની આવક બાજુ ભૂમિકા હોતી નથી પરંતુ પરિવારના ખર્ચમાં વધારો થાય છે. આથી પરિવારમાં બચતનું પ્રમાણ ઘટે છે જેથી અર્થતંત્રમાં પણ બચતોનો પ્રવાહ અટકે છે અને અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ પણ ઘટે છે.

2. અનાજની અછત ઉભી થાય છે :

દેશમાં જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તી વધે છે, તેની સામે કૃષિક્ષેત્રમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પાદન ન વધે તો દેશમાં અનાજની અછત ઉભી થાય છે, કોઈવાર ભૂખમરાની સ્થિતિ પણ ઉદભવી શકે. આ અછતને નિવારવા માટે દેશમાં કોઈ વાર અનાજની આયાત કરવાની પણ ફરજ પડે છે. જો દેશ તરફથી નિકાસ ઓછી થતી હોય તો વિદેશી હૂંડીયામણની સમસ્યા પણ ઉદભવે છે.

3. વધતી વસ્તીને કારણે જમીન પર દબાણ વધે છે :

રાષ્ટ્રને પોતાને મળેલ જમીનનો વિસ્તાર નિશ્ચિત હોય છે એટલે કે દેશનું જમીનનું ક્ષેત્રફળ ચોક્કસ કે મર્યાદીત હોય છે. તેની સામે વસ્તીમાં સતત વધારો થાય છે દા.ત. ભારતને મળેલી જમીન વિસ્તાર વિશ્વની કુલ જમીનના % છે. જ્યારે ભારતની વસ્તી વિશ્વની કુલ વસ્તીના લગભગ 17.5% છે. આમ, કુલ જમીન મર્યાદીત રહેશે, પરંતુ વસ્તીમાં સતત વધારો થશે. વધતી વસ્તીનો ભાર દેશની કુદરતી સંપત્તિ, અનાજ, ખનિજ વગેરે પર દબાણ વધે છે. એક વ્યક્તિને ફાળે આવતી જમીન પણ પ્રમાણમાં ઘટતી જાય છે. વધતી વસ્તીને ટકાવી રાખવા કે

સહયોગ કરવા દેશની સાધન સંપત્તિનો ઉપયોગ થાય છે, જે આર્થિક વિકાસ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી નથી. આ ઉપરાંત સતત અને ઊંચા દરે વધતી વસ્તી કૃષિક્ષેત્રમાં પણ એક વ્યક્તિને ફાળે આવતી (માથાદીઠ ખેડાણ લાયક જમીન) જમીનમાં ઘટાડો થાય છે.

4. રોજગારી પર અસર :

જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તીવૃદ્ધિ દર રહે તેટલા પ્રમાણમાં જો રોજગારી ન વધારી શકાય અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તી વધે તેટલા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રમાં રોજગારીની તકો ન વધે તો બેરોજગારીની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે. વધારે પડતા લોકો કૃષિક્ષેત્ર પર ફરજિયાત પણે આધાર રાખતા જોવા મળે છે. પરંતુ આ બધા લોકોની કૃષિક્ષેત્રમાં જરૂરીયાત હોતી નથી. આથી કૃષિક્ષેત્રમાં પ્રચ્છન્ન કે છૂપી બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે. આમ, વસ્તીવૃદ્ધિ બેરોજગારીની સમસ્યામાં વધારો કરે છે.

5. માથાદીઠ આવક અને જીવનધોરણ નીચું જાય છે :

જ્યારે દેશની વસ્તીમાં જેટલી ઝડપથી વધારો થતો હોય તેટલી ઝડપથી રાષ્ટ્રીય આવક ન વધતી હોય તો આર્થિક વિકાસ ધીમો રહે છે, માટે માથાદીઠ આવકનું પ્રમાણ નીચું રહે છે અને આવકની વહેંચણીમાં જો અસમાનતાનું પ્રમાણ વધુ હોય તો વસ્તીના મોટા પ્રમાણના લોકોને આવક ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે. જેના પરિણામે દેશના બહુ મોટા પ્રમાણની વસ્તીનું જીવનધોરણ નીચું રહી જવા પામે છે.

આમ, વસ્તીવૃદ્ધિની વિપરીત અસર આર્થિક વિકાસ પર થાય છે. વસ્તીવૃદ્ધિને કારણે દેશમાં આર્થિક વિકાસ ધીમો પડે છે. કારણ કે વસ્તીવૃદ્ધિને પરીણામે સરકારે એક સાથે ઘણા મોરચે લડાઈ લડવી પડે છે. આથી સરકારના પ્રયત્નો છતાં અર્થતંત્રમાં તે પ્રયાસોના સકારાત્મક પરિણામો બહુ ઓછા જોવા મળે છે. આમ, આ અભિગમ અનુસાર વસ્તીવૃદ્ધિ એ આર્થિક વિકાસ માટે અવરોધક છે.

13.2.2 વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને અવરોધક નથી :

કેટલાક વિચારકોના મતે વસ્તીવૃદ્ધિનો ભય એ વિકસિત રાષ્ટ્રો એ વિકસતા દેશો માટે સામાજિક આર્થિક રાજકીય સંસ્થાકીય ઉભો કરેલો ખ્યાલ છે. આ ઉપરાંત વસ્તીવૃદ્ધિ નહીં પરંતુ અન્ય ઘણી બીજી સમસ્યાઓ આર્થિક વિકાસને અટકાવે છે. આમ, વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને અવરોધક છે, એ દલિલોના સંદર્ભે પ્રતિ દલીલ આ મુજબ કરવામાં આવે છે. કે વસ્તીવૃદ્ધિ એ ખરી સમસ્યા જ નથી.

અગાઉ ચર્ચા કરી તે મુજબ વસ્તીવૃદ્ધિના કારણે અનાજની અછત ઉભી થાય છે. પરંતુ વર્તમાન સંદર્ભમાં જોઈએ તો આધુનિક સાધનો અને બિયારણોના ઉપયોગથી અનાજનું ઉત્પાદન વધારવું કૃષિક્ષેત્ર માટે શક્ય બન્યું છે. પહેલાના સમયમાં દુકાળ કે ભૂખમરાની સ્થિતિ ઉદભવતી પણ કૃષિક્ષેત્રના આધુનિકરણની સાથે એ પ્રશ્ન ઘણા દેશો માટે ભૂતકાળ છે.

આ ઉપરાંત ઘણા દેશો એવા પણ છે કે જેમની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં જમીન છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલી વસ્તી નથી. જેના પરીણામે તે જમીન વણવપરાયેલી

પડી રહે છે. આથી ઓછી વસ્તી તો આમ જોવા જઈએ તો આવા દેશો માટે નુકસાનકારક સાબિત થાય છે, કારણ કે જમીન ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી અને આવા દેશોમાં જમીન પર દબાણ પણ વધતું નથી.

ઘણાં રાષ્ટ્રો પાસે કુદરતી સાધનસંપત્તિનું પણ સારું એવું પ્રમાણ છે પરંતુ તે સાધન સંપત્તિનો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલી વસ્તી નથી. આથી ઘણી કુદરતી સાધન સંપત્તિ તો વણવપરાયેલી જ પડી રહે છે. આમ, દેશ સમૃદ્ધ હોવા છતાં ત્યાંની વસ્તી તેનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી શકતી નથી. આમ, વસ્તીવૃદ્ધિ દેશના આર્થિક વિકાસને અટકાવતી નથી.

ખરું જોવા જઈએ તો વસ્તીવૃદ્ધિ કરતાં અન્ય સમસ્યાઓ આર્થિક વિકાસને અટકાવે છે તેવું કહી શકાય. દા.ત. ‘ગરીબી’ નીચી માથાદીઠ આવક જેવી સમસ્યાને કારણે ગરીબી જોવા મળે છે આથી લોકો ઘણી બધી વસ્તુઓની માંગ કરી શકતા નથી અને જીવનધોરણ પણ નીચું રહે છે.

સારાંશમાં એવું કહી શકાય કે વસ્તીવૃદ્ધિએ ખ્યાલ ધનિક વિકસિત રાષ્ટ્રોએ ઉભો કરેલો છે કારણ કે વિકસિત અને ધનિક રાષ્ટ્રો વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની સરખામણીએ અનેક ગણો વપરાશ કરે છે. આથી તેવાં રાષ્ટ્રોને ડર લાગે છે કે આવા વિકાસશીલ કે પછાત રાષ્ટ્રોની વસ્તી સતત વધશે તો તેઓ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વપરાશ નહીં કરી શકે કારણ કે આવા રાષ્ટ્રો વિશ્વના કુદરતી સંસાધનો અને સંપત્તિમાં ભાગ પડાવશે. આથી પછાત અને વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં વસ્તીવૃદ્ધિ નુકસાનકારક સાબિત થશે એવો ખ્યાલ ઉભો કરે છે. જો કે આ બાબતને પૂરેપૂરી નકારી શકાય તેવું નથી. કારણકે વિશ્વમાં બીજા ક્રમે સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા ભારત દેશમાં વસ્તીવૃદ્ધિ માટેનો પડકાર છે વધતી વસ્તીવૃદ્ધિ જમીન સંસાધન, ઉપર દબાણ ઉભું કરે છે, કૃષિક્ષેત્રે પ્રછન્ન બેકારી, ગરીબી, તીવ્ર આર્થિક અસમાનતા વગેરે પ્રશ્નો માટે ઘણાં પરિબળો પૈકી વસ્તીવૃદ્ધિની નકારાત્મક ભૂમિકા નકારી શકાય તેમ નથી. આ ઉપરાંત આવકની અસમાન વહેંચણી પણ રાષ્ટ્ર માટે એક એટલો જ મહત્વનો ખ્યાલ છે કારણ કે આવકની અસમાનતા વધુ પ્રમાણમાં હોય ત્યાં સરેરાશ વપરાશ પણ ઓછો રહે છે.

અહીં ચોક્કસ પણે કોઈ એક જ સંદર્ભમાં વસ્તીવૃદ્ધિને આર્થિક વિકાસને અવરોધક પરીબળ ગણવું કે કેમ ? તે વિચાર અને સંશોધન માંગી લે તે પ્રકારનો ખ્યાલ કહી શકાય.

13.3 માલ્થસનો વસ્તી સિદ્ધાંત :

થોમસ રોબર્ટ માલ્થસ દ્વારા 1798માં તેમના પુસ્તક “An essay on the Principle of Population” રજૂ કરવામાં આવ્યો. માલ્થસ દ્વારા આ સિદ્ધાંત રજૂ થયો હોવાથી આ સિદ્ધાંતને માલ્થસના વસ્તી સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

માલ્થસ પહેલાં પણ વસ્તીનો સમસ્યાનો અભ્યાસ થયો હતો. પરંતુ માલ્થસ એવા પહેલાં લેખક હતા; જેમણે વસ્તીની સમસ્યાના અલગ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે તેવી રજૂઆત કરી. તેનું કારણ એ હતું કે વસ્તીમાં સતત વધારો થતો રહેતો હતો. આ ઉપરાંત યુદ્ધને કારણે સંસાધનોની અછત ઉભી થઈ હતી તેમજ અનાજની ઉપલબ્ધિનું પ્રમાણ પણ ઓછું હતું. આ ઉપરાંત બેરોજગારીની સમસ્યા પણ જોવા મળી હતી. માલ્થસના તે સમયગાળા દરમિયાનમાં એ બાબત

પણ નોંધવામાં આવી કે અમુક રાષ્ટ્રો પાસે સંશાધનો ઓછા અને વસ્તીનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે છે. દા.ત. ભારત, ચીન વગેરે. જ્યારે અમુક રાષ્ટ્રો પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં સંશાધનોનો પૂરતો ઉપયોગ પણ થઈ શકતો નથી, આથી માલ્યસને વસ્તીની સમસ્યાનાં અલગ અભ્યાસની આવશ્યકતા ખ્યાલમાં આવી.

માલ્યસે પોતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆતમાં આ મુજબની ધારણાઓ કરી છે.

1. માણસની બાળકને જન્મ આપવાની ઈચ્છા, ક્ષમતા અને પ્રજનનદર સતત રહે છે, જેના કારણે વસ્તી સતત વધે છે.
2. જીવનધોરણ ઊંચું આવવાને કારણે મૃત્યુદર ઘટે છે કારણ કે માણસની સમૃદ્ધિ વધતાં તેને સારી અને આધુનિક મેડીકલ સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થાય છે આથી મૃત્યુદર ઘટે છે.
3. કૃષિક્ષેત્રમાં ઘટતા સિમાંત ઉત્પાદકતાનો નિયમ લાગુ પડે છે જેના કારણે અમુક સમય પછી ઉત્પાદન ઘટે છે.

અહીં માલ્યસ પોતાની ધારણાઓને આધારે પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવે છે. માલ્યસના મત મુજબ વસ્તીનો વધારો ગાણિતિક ગતિ એટલે કે 1, 2, 4, 8, 16 મુજબ થાય છે, જેની સામે અનાજ કે ખોરાકમાં વધારો અંકગણિત ગતિ 1, 2, 3, 4, 5, 6 પ્રમાણે થાય છે. આવી સમય જતાં વસ્તી અને અનાજની ઉપલબ્ધતા વચ્ચે અંતર ખૂબ વધી જાય છે. અહીં માલ્યસના મતે માણસની બાળકને જન્મ આપવાની ક્ષમતા અને ઈચ્છા વધુ હોવાથી જન્મદર ઊંચો રહે છે સમય જતાં સમૃદ્ધિને પરિણામે આરોગ્ય સેવા સારી મળી રહે છે. આથી વસ્તીનો વૃદ્ધિ દર ઊંચો રહેશે. જેનાં કારણે વસ્તી વધારો ઊંચો રહેશે, જેની સામે કૃષિઉત્પાદન પ્રમાણમાં નીચું રહેશે. પરિણામે એક સમય એવો આવશે કે જેથી અનાજની ઉપલબ્ધતાની સામે વસ્તીનું પ્રમાણ ખુબ વધશે. જેના કારણે રાષ્ટ્રમાં અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થશે. આ સમસ્યા ન ઉભી થાય તેના માટે બે પગલાઓની તેઓ ભલામણ કરે છે.

- A) નિશ્ચિત અથવા સ્પષ્ટ પગલા (કુદરત દ્વારા લેવાતાં પગલાં) (Positive Checks)
- B) નિવારક પગલા (મનુષ્ય દ્વારા લેવાતાં પગલાં) (Preventive Checks)
- A) નિશ્ચિત અથવા કુદરત દ્વારા લેવાતાં પગલાં

અનાજની ઉપલબ્ધતાની સરખામણીએ વસ્તી ખૂબ જ વધી જાય અને વિશ્વમાં ભૂખમરાની અને બીજી અનેક સમસ્યાઓ ન ઉદ્ભવે તે માટે કુદરત પોતાની રીતે વ્યવસ્થા જળવાય તેવા પ્રયાસ કરે છે. એટલે કે કુદરતી આફતો જેવી કે દુકાળ, ભૂખમરો, ભૂકંપ, વાવાઝોડુ, અતિવૃદ્ધિ, પુર કે પછી યુદ્ધ જેવી આફતોથી ખૂબ મોટા પાયે નુકસાન થાય છે. અને પરિણામે ઘણાં લોકોનાં મૃત્યુ થાય છે. દા.ત. 2020ના વર્ષમાં કોવિડ-19 કોરોના મહામારીના સંક્રમણના કારણે વિશ્વમાં ઘણાં લોકોનાં મૃત્યુ થયા છે. આમ જે તે રાષ્ટ્રમાં આવાં મૃત્યુને કારણે વસ્તીમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. આમ, તેમના મતે કુદરત દ્વારા ગોઠવાયેલી વ્યવસ્થાને કારણે વસ્તી ઓછી થાય છે.

- B) નિવારક પગલા (Preventive Checks)

જો વિશ્વમાં લોકો પોતે સમજદાર રહે અને વસ્તી નિયંત્રણમાં રહે તો કુદરત દ્વારા સર્જાતી સમસ્યાઓ ઓછી રહે છે. આપણ એવું પણ નોંધી શકીએ કે છેલ્લા થોડા વરસોમાં વિશ્વ સ્તરે કુદરતી આફતો જુદા જુદા પ્રકારે જોવા મળી છે

અને જેના કારણે ઘણાં બધાં લોકોનાં મૃત્યુ થયા છે જો આવું ન થાય તેવું માણસ ઈચ્છતા હોય તો માણસોએ સમજણપૂર્વક નિવારક પગલા અપનાવવા જોઈએ.

નિવારક પગલાઓના ભાગરૂપે

1. લોકો પોતે સંયમ જાળવે અને જન્મદરને નિયંત્રણમાં રાખે.
2. લગ્ન માટેની નક્કી કરાયેલી કાયદેસરની ઉંમર વધારવામાં આવે.
3. કુટુંબ નિયોજનને માટે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવામાં આવે અને વધુ લોકો તેને અપનાવે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે.

જો કે કુટુંબ નિયોજન જેવા આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ માલ્થસ દ્વારા સૂચવવામાં નહોતો આવ્યો. માલ્થસે માત્ર સંયમ અને મોડા લગ્ન જ સૂચવેલા પરંતુ નવી માલ્થુસિયન આવૃત્તિમાં કુટુંબનિયોજન સૂચવવામાં આવેલ.

- માલ્થસ વસ્તી સિદ્ધાંતની મર્યાદા
  1. માલ્થસની વ્યક્તિની બાળકને જન્મ આપવાની ઈચ્છા કે ક્ષમતા પ્રજનકક્ષમતા એકસરખી કે સતત રહે છે તેવી ધારણા કરવામાં આવી છે અને જેથી વસ્તી સતત વધે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આવું થતું નથી કારણ કે સમય જતાં વ્યક્તિની બાળકને જન્મ આપવાની ઈચ્છા અને ક્ષમતા બંને ઘટે છે. આથી આ ધારણા વાસ્તવિક જણાતી નથી. જેના કારણે વસ્તી પણ સતત વધે છે તેવું માનવું પણ અવ્યવહારુ લાગે છે.
  2. સમૃદ્ધિ વધવાથી મૃત્યુદર ઘટે છે અને વ્યક્તિ સમૃદ્ધ થાય છે તેમ વધારે બાળકોનું પાલન પોષણ કરી શકવાથી વધારે બાળકોને જન્મ આપશે તેવી ધારણા પણ અહીં અવ્યવહારુ લાગે છે. કારણ કે આપણી આસપાસ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સમૃદ્ધ પરિવારમાં બાળકોની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે.
  3. માલ્થસે પોતાના ખ્યાલને સમજાવવા વસ્તી માટે ભૌમિતિક (1, 2, 4, 8....) અને અનાજ ઉત્પાદન માટે અંક ગણિત (1, 2, 3, 4....) નો જે ખ્યાલ આપ્યો છે તે માત્ર માલ્થસ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલો ખ્યાલ છે. વાસ્તવમાં આવા ગાણિતિક ખ્યાલ પાછળ કોઈ ચોક્કસ આધાર નથી. આથી વસ્તી આ જ અંદાજ પ્રમાણે સતત વધશે જ તે અતિરેક રજૂઆત કહી શકાય.
  4. કૃષિક્ષેત્રમાં ઘટતી સિમાંત ઉત્પાદકતાની ધારણા પણ હાલના સમયમાં અવાસ્તવિક લાગે છે. વિશ્વમાં કૃષિ ઉત્પાદકતા કમશ વધતી રહી છે. દા.ત. ભારતના સંદર્ભમાં જ જોઈએ તો સમયની સાથે ભારતમાં કૃષિ ઉત્પાદન વધ્યું છે. તેમાં ઘટાડો થયો નથી. આમ, કદાચ માલ્થસે જે તે સમયે ભવિષ્યમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો કે આવિષ્કાર થશે તેવી બાબતોને અવગણી હોય તેવું લાગે છે.
  5. માલ્થસ વસ્તી સિદ્ધાંતની એક ટીકા એવી પણ કરવામાં આવે છે કે વસ્તીની સરખામણી અનાજ સાથે નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રીય આવક સાથે થવી જોઈએ. કારણ કે જો કોઈ રાષ્ટ્રમાં અનાજનું ઉત્પાદન ઓછું થતું હોય પરંતુ સામે જો દેશની રાષ્ટ્રીય આવક વધારે હોય તો દેશ અનાજ અન્ય રાષ્ટ્ર પાસેથી પણ મેળવી શકે છે.

6. અતિ વસ્તીને કારણે જ કુદરતી વ્યવસ્થા એટલે કે નિશ્ચિત પગલાને કારણે કુદરતી આફત વધે તેવું જરૂરી નથી કારણ કે જે રાષ્ટ્રોમાં વસ્તી ઓછી છે તેવાં રાષ્ટ્રોમાં પણ કુદરતી આફતો જોવા મળે છે.
7. વસ્તી વધે તો તેની સાથે દેશની માનવસંપત્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કે દેશનું શ્રમબળ કે શ્રમસંશોધન વધે છે, જેથી વધુ લોકો કામ કરે છે. આથી વધારે વસ્તી માત્ર ખોરાકની માંગ જ વધારે છે તેવું કરી શકાય નહીં.
8. વધતી વસ્તી હંમેશા નુકસાનકારક જ હોય તેવું જરૂરી નથી; કારણ કે જે રાષ્ટ્રમાં કુદરતી સંશાધનો કે સંપત્તિ વધારે છે, પરંતુ વસ્તી ઓછી છે તો સાધનો વણવપરાયેલા રહે છે. આથી આવા રાષ્ટ્રમાં વસ્તીમાં વધારો થવો એ સારી બાબત છે.

13.4 સારાંશ :

ઉપરોક્ત ચર્ચા પ્રમાણે એવી રજુઆત ચોક્કસ પણે થઈ શકે કે વસ્તી અને આર્થિક વિકાસ બંને વચ્ચે સંબંધ છે એટલે કે દેશના આર્થિક વિકાસ પર વસ્તીવૃદ્ધિની અસર જોવા મળે છે. તેમજ આર્થિક વિકાસના વધતા દરની અસર વસ્તીવૃદ્ધિના દર પર પણ જોવા મળે છે. તેમજ આર્થિક વિકાસના વધતા દરની આ બાબતને આપણે આર્થિક વિકાસના ત્રણ તબક્કા (1) પછાત (2) વિકાસશીલ અને (3) વિકસિત પ્રમાણે ચર્ચા કરી. આ તબક્કાની વસ્તીવૃદ્ધિ અને સામાજિક અસરો પણ તપાસી. આ ઉપરાંત આર્થિક વિકાસના પણ પ્રણાલીગત અને આધુનિક ખ્યાલની સમજૂતી પણ મેળવી. આ ઉપરાંત આર્થિક વિકાસ અને વસ્તીવૃદ્ધિના આંતરસંબંધને પણ બે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો જેમાં,

- (1) વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને અટકાવે છે તે ખ્યાલમાં ખોરાકની અછત, બેરોજગારી, ઓછી માથાદીઠ આવક, નીચું જીવન ધોરણ વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરી.
- (2) સાથે સાથે વસ્તીવૃદ્ધિને કારણે આર્થિક વિકાસ અટકતો નથી તે બાબતને પણ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ આધુનિકરણ અમુક રાષ્ટ્રોમાં વણવપરાયેલા સંશાધનો વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરી. આ ઉપરાંત વાસ્તવિકતામાં વધતી વસ્તી નહીં પરંતુ આર્થિક વિકાસને બીજી ઘણી સમસ્યાઓ અટકાવે છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ ચર્ચાની સાથે સાથે માલ્થસના વસ્તી સિદ્ધાંતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. થોમસ રોબર્ટ માલ્થસના મતે વસ્તીમાં સતત વધારો થતો રહે છે તેની સરખામણીએ અનાજના ઉત્પાદનમાં તેટલી ઝડપથી વધારો થતો નથી. આથી એક સમય એવો આવે છે કે વસ્તી અને અનાજ બંનેનું અંતર ખૂબ વધી જાય છે. આથી આ અસમાનતા ને કારણે રાષ્ટ્રમાં અન્ય સમસ્યાઓ વધે છે. તેમાંથી બચવા માટે લોકોએ નિવારક પગલાઓ જેવા કે નૈતિક સંયમ કે મોડા લગ્નને પ્રાધાન્ય જેવા પગલાથી આપ મેળે વધતી વસ્તી પર નિયંત્રણ રાખી શકાય. માલ્થસના સિદ્ધાંત મુજબ જો લોકો દ્વારા આ પ્રકારના પગલા લેવામાં નહીં આવે તો કુદરત દ્વારા નિશ્ચિત પગલા ભાગરૂપે ભૂકંપ, પૂર, દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ વગેરે વધે છે. આમ, સમયાંતરે ઉપલબ્ધ અનાજ કે ખોરાક તથા વસ્તી બંને સરખા થવાનું વલણ ધરાવે છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંતમાં ઘણી મર્યાદાઓ પણ રહેલી છે જેનો અભ્યાસ કર્યો. જેમ કે માલ્થસની ધારણા મુજબ વસ્તીમાં સતત વધારો થશે નહીં, સમય જતાં આધુનિક ખેતીને કારણે અનાજનું ઉત્પાદન પણ વધે છે, પરિવર્તનની શક્યતાને

અવગણવામાં આવી છે, અનાજને બદલે વસ્તીની સરખામણી રાષ્ટ્રીય આવક સાથે થવી જોઈએ. આમ, માલ્યસના વસ્તી સિદ્ધાંતની ટીકાને પણ આપણે તપાસી.

13.5 ચાવીરૂપ શબ્દો :

1. આર્થિક વૃદ્ધિ : દેશની કાચી ઘરગથ્થુ પેદાશ (GDP) માં લાંબાગાળા સુધી વધારો થવો અથવા માથાદીઠ ઉત્પાદનમાં વધારો થવો કે GDP માં 5 થી 7% નો વધારો પ્રાપ્ત થવો અથવા આર્થિક વૃદ્ધિમાં પરિમાણાત્મક (Quantitative) ખ્યાલ પર વધુ ભાર મુકવામાં આવે છે.
2. આર્થિક વિકાસ : આર્થિક વિકાસમાં GDP માં વધારાની સાથે સાથે ગરીબી, નિરક્ષરતા, બેરોજગારી અને અસમાનતામાં ઘટાડા સાથે સાથે લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારાને પણ તેટલું જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
3. વસ્તીવૃદ્ધિ : વસ્તીમાં થતાં વધારાને માપવામાં આવે છે. વસ્તીવૃદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે વાર્ષિક વસ્તીવૃદ્ધિ કે દશકાની વસ્તીવૃદ્ધિ સૂત્ર વસ્તીવૃદ્ધિ દર

$$= \frac{\text{આગલાં વર્ષની વસ્તી} - \text{ચાલુ વર્ષની વસ્તી}}{\text{આગલા વર્ષની વસ્તી}}$$
4. નિશ્ચિત અથવા હકારાત્મક પગલા : અનાજની જે ઉપલબ્ધતા અને વસ્તીના પ્રમાણને એક સરખા (સમાંતર) કરવા કુદરતા દ્વારા લેવાતાં પગલાં.
5. નિવારક પગલાં : માણસોની સમજણ દ્વારા નૈતિક સંયમ અને મોડા લગ્ન કે લગ્નની ઉંમરમાં વધારો કરી વસ્તી નિયંત્રણ માટે લેવાતાં પગલાંએ નિવારક પગલાં છે.
6. સિમાંત ઉત્પાદકતા : વધારાના અસ્થિર સાધનો ને કામે લગાડી જે વધારાનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે તેને સિમાંત ઉત્પાદકતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

13.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.
- (1) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસનો અર્થ સમજાવો.
  - (2) વસ્તીવૃદ્ધિ આર્થિક વિકાસને અટકાવે છે કે કેમ? - આ ખ્યાલનું ટીકાત્મક મૂલ્યાંકન કરો.
  - (3) વસ્તીવૃદ્ધિને કારણે આર્થિક વિકાસ અટકતો નથી. - આ ખ્યાલની ચર્ચા કરો.
  - (4) માલ્યસનો વસ્તી સિદ્ધાંત વિગતવાર સમજાવો.
  - (5) માલ્યસના વસ્તી સિદ્ધાંતમાં કઈ ધારણાઓ કરવામાં આવી છે ?
  - (6) માલ્યસનાં વસ્તી સિદ્ધાંતની મર્યાદાની ચર્ચા કરો.
  - (7) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.6 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (ખ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :
- યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને ખાલીજગ્યા પૂરો :
- (1) 1798 માં.....દ્વારા વસ્તીનો સિદ્ધાંત આપવામાં આવ્યો હતો.
(કેઈન્સ, પીગૂ, માલ્યમ)

- (2) માલ્થસના વસ્તી અંગેના સિદ્ધાંત અનુસાર સમાજમાં વસ્તીવધારો.....ગતિએ થાય છે. (ભૌમિતિક, સ્થૈતિક, અંકગણિત)
- (3) વસ્તીના સંદર્ભમાં આર્થિક વિકાસના કેટલા તબક્કાઓ વર્ણવવામાં આવેલા છે ? (ચાર, ત્રણ, બે)
- (4) “An Essay on the Principle of population” પુસ્તક.....એ લખ્યું છે.
- (5) માલ્થસના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કૃષિ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે.....નિયમ લાગુ પડે છે. (ઘટતા સીમાંત ઉત્પાદનનો, સ્થિર ઉત્પાદનનો, સરેરાશ ઉત્પાદનનો)

◆ ઉપયોગી સંદર્ભ વાચન નીચે પ્રમાણે લખીએ.

- ⇒ Puri V.K., Mishra S.K., “Indian Economy”, Himalaya Pub house, Mumbai, 2013.
- ⇒ John, F. May, “World population Policies Origin, Erolution, Lmpaet” Springer, New york, 2012.
- ⇒ Malthus, T.R., “An Essay on Principles of Population”, 1798, J. Jhonjon, Lonton

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો.

- 1) માલ્થસ
- 2) ભૌમિતિક
- 3) ત્રણ
- 4) માલ્થસ
- 5) ઘટતા સીમાંત ઉત્પાદનન

◆ ઉપયોગી પુસ્તકો :

- ⇒ Indian Economy, V.K. Puri, S.K. Mishra, Himalaya Policy House (2013) Mubai
- ⇒ World Population Policies : Origin, Evoluation, impact, Johh: F. May, Springer APA (2012) Newyork.
- ⇒ An Essey on Priciple of Population, T. R. Malthus.

